

ԲԱՐԱՅԵԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԵԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԵԿԱՆ

Ժ. ՅԱՐԻ 1896

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վերամանկ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 4, ԱՊՐԻԼ

ՌԻՍՈՒՄՆԵԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՐԳԱՐՈՒՋՐՈՑՈՒՄԱՐՈՒՄԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԵԶ

(Հրատարակման)

Ա.

Երանայի դիտանները:

աղարշակայ յարդր՝
Արշակ Ա.ին
Թագաորու-
թեան նու-
րուած թ.
գրուի (Գիրք
Բ.) Տեսեւեալ
նախագառու-
թեամբ կա-
արաի. «Աստու-
տեան թանկ թերթն-այն՝ Մար Աթոս կոչման»
Այս կետն սկսեալ, պատմագիրը չի կրնար այլ

եւս իւր բաժնեւն հաստատել քաղղեական այն
հին գրոց ճոխութեամբը, որմէ Մար Աթոս քա-
ղած հանած էր Հայաստանի վայր գրուածը:
Պէտք է ուրիշ երաշխաւոր մը փնտռել, որուն
համարում իւր նախորդին գննէ հաւասար ըլ-
լայ. եւ իրզ հին քրիստոնէական ժամանակա-
գիրներէ ամենէն աւելի յարգուած եւ ամենէն
աւելի համբաւաւոր անուն մը կ'ընտրէ՝ Յուլիոս
Ափրիկանոսը: Բայց թող Մ. Խորենացի խօսի:
Արշակունի առաջին Թագաւորներու պատմու-
թիւնը շարունակած՝ այսուհետեւ իւր հե-
տեւելի առաջնորդն ինքնին պիտի ներկայացնէ
մեզի:

ԳԼ. Ժ. ԵՒԻ ԵՒԻ ԵՒԻ (Գաղտնիք) ՆԱԽԱԳԻՏԱՆ
ԳԻՒ ԴՈՒՄԻՅԵ ՄԵՐ ԱԹՈՍ ԿՈՒՄԻՅԵ:

Սկիզբն ուղղաւոր՝ պատ-
մու թեզ ի հինգերորդ
գրոցն (Յուլիոսի) Ափրիկա-
նոսի ժամանակագրի, որում
վայել Երանայի եւ այլք բազում
հուշագր. հանգիստ նա բա-
նալակ փնտրուած եւ
որ ինչ ի քարտեզս դիւ-
անին էրանայի որ է Ուս-
հայ, որ յաղագս թագա-
նոր թագաւորս համար մը բաժ-
ներուն ձեռնարկման սկսեալը՝ Մ. Խորենացի բնագիրն է,
իսկ աւելորդման սկսեալն՝ իւր գործածած աղբիւրները:
«Ներկանակն ունի» «Nous allons maintenant pour-
suivre pour toi notre récit» իսկ Լատինացի հաւաքա-
ծոյցը մէջ Բ. Գր. էջ 85 «Nous commencerons à te
raconter (ըստ իմաստին աւելցուած է) les événements»
եւս. Ժ. Թ:

Երանայի թանկ թերթն-այն՝ Մար Աթոս կոչման
Այս կետն սկսեալ, պատմագիրը չի կրնար այլ

Ի Ժերոմի Բի քաղղ եւ պահէ Ներկանակը՝ Թագա-
ւորութեան վերաբերեալ քաղղ. Ժ. Թ:

իրեն համար գիւանագրութիւն մըն էր, եւ կրնար ըսել ամենայն բարեկեղծութեամբ թէ Եգիպտայի գիւաններէն հանած էր, մանաւանդ գործածելով՝ ըստ բաւականի անորոշ¹ բառեր, որոնց նշանակութեան վրայ դեռ գիտնականք միաբան չեն: Այս պատճառաւ չենք ուզեր Եգիպտայի հին գիւաններուն գոյութիւնը բացարձակապէս մերժել, թէպէտ այս գոյութիւնը շատ անեղծաւանգան² դարձած է. բայց մեր կարծիքն է թէ Եւսեբիոսն անէ՛ն առած չէ, այլ բոլոր գիտցածը՝ իւր յիշատակարանին ստորեւէ գրուած բանաձեւէն գիտե՛ն:

2գումարը ուրեմն Եւսեբիոսի կուած վկայութեան մէջ այն ինչ որ կը հրաւիրէր ցմեզ Մովսէս որ փնտռենք, այսինքն «այն ապացոյցը թէ Եգիպտայի գիւաններուն մէջ յիշատակուած էին մեր առաջին հայ թագաւորներուն գործերը մինչեւ Արգար, եւ Աւգարէն մինչեւ Երուսաղէմ, Բաց աստի այս յիշատակարաններու համար Մ. Խորենացւոյ անձնական վկայութիւնը՝ բոլոր իւր յոյժը կը կործնէր. վասն զի իւր Պարթաւթեան շարագրութեան թուականը յայտնի է, եւ իւր «Եգիպտայի գիւաններու ծովուն վրայէն նաւագնացութիւնը», որուն վրայք պիտի խօսի իւր գրքին վերջին գլուխներէն մէկուն մէջ³, երեւակայական ճանապարհորդութեան կարգը դասուելու ամեն իրաւունք ունի: Անտարակոյս, Սինայի գիւաններուն՝ Եգիպտայի գիւաններուն

վրայ աւելնալուն իրողութեան մէջ ամենեւին պատմական ճշմարտութիւն չկայ, Այս դեպքը՝ որ անձնօթ է ամէն ուրիշ մատենագիրներու, ըստ Մ. Խորենացւոյ (Բ. 1Ը.) կատարուեցաւ երբ Հռոմայեցիք Երուսաղէն Եգիպտան առնելէն ետքը, կարգ մը փոփոխութիւններու ենթարկեցին այս քաղաքը: Արդ, ըստ Մովսէսի ժամանակագրութեան, Երուսաղ 20 տարի թագաւորեց՝ Քրիստոսի թուականէն ետքը իւր 64—84ին, եւ Հռոմայեցիք ասկէ դար մը ետքը տիրեցին Եգիպտոս քաղաքին. դեռ այս քաղաքը մինչեւ 216 իւր յատուկ թագաւորներն ունեցաւ: Ուրեմն հոս ժամանակագրութեան շուրջափելի (flagrant) վրիպակ մը կայ, իսկ Մծմնայ գիւաններուն՝ Եգիպտոս փոխադրուելուն վրայ ուրիշ աեղ պիտի խօսվի:

Այս գիտուն ընթացքին հետեւելով եւ զեպ ի վեր ելելով կը հասնինք Յուլիոս Ափրիկանոսին եւ իւր երկու երաշխաւորներուն՝ Յովսեպոսին եւ Հիպպոլիտոսայ: Յուլիոս Ափրիկանոս⁴ շայտը թագաւորաց նկատմամբ իւր տեղեկութիւններն առած է «Եգիպտոսի գիւաններու յիշատակարաններէ (այս առ քառ՝ Կարգեւնէն)»: Արդ Մ. Խորենացի հոս Եւսեբիոսի կուած վկայութենէն փոխաւեալ բացատրութիւն մը կը գործածէ «ի քարտէս»՝ որ գտանէին յեգիպտոս: Հայ մատուցադիրն ունէր արդէն որեմն իւր տալց եւսելու այս հաստատման, զոր ետքէն յիշուն վերջ պիտի կոչէ եւ պիտի պարզէ: 2կայ բան մը որ աւելի լաւ արգարացնէ մեր վերագոյն ըսածը, այսինքն թէ՛ Մ. Խորենացի ամեն բանէ յառաջ Եգիպտայի գիւաններուն հեղինակութեան կուում կ'ընէ, իւր Պարթաւթեան ստուգատարումը ըլլալէ երաշխաւորեալ էր մինչեւ հիմայ՝ Մար Աբասին՝ Նինուէի գիւաններէն ըրած քաղաւանդքով, Հիմայ Յուլիոս Ափրիկանոսին՝ Եգիպտայի գիւաններէն ըրած փոխառութեանց վրայ կը յիշուի⁵: Երկու հաստատականներն ալ՝ ինչպէս կ'ըսուի, իրականութեան, ո՛ր յատուկութիւններն են՝ Երուսաղէմայեան գիւանն եւ իւր ունեցած գրից ճշմարիտ մեկնութիւնն այս է. գրքին շարակարգութեան

¹ Tixeront, *Նշեմ տեղը*, էջ՝ 85, Եւսեբ. 4:

² Hallier, Untersuchungen über die edesienische Chronik mit dem syrischen Text und einer Uebersetzung, 1892, էջ 50. Եւսեբ. Թ. 1Թ. 1 (Texte und Untersuchungen Գերհարթի եւ Հաւսարի IX, 1):

³ Տիքսերոն քահանայ իսկ կը կարծէ թէ «այս յիշատակարանին նկատմամբ Եւսեբիոսի առած անգիւղացիներն... Արգիւթ Պարթաւթաւթեան ստորագրուած նախագրութեան մէջ ամփոփուած են. (Նշեմ տեղ էջ 80, Թ. 8) ասկէ եւ այնպէս կը Հաստատու ծովի մատենագիրքէն ինչ որ քարտէքը հանուած էր Եգիպտայի գիւաններէն, եւ թէ այս կ'ըսէր ամենեւին զգուշաւորութիւն, ի՞նչ պատճառներ (էջ 85): Արգիւթեան իսկ զգուշ. ան կ'երեւայ քառանկէ մը վրայէն, որուն շատ օրինակներ կը ժառանգարեն եգիպտոսի յիշատակարանները: Այսպէս Եգիպտոսի թաւաճի խորհրդանշան մէջ՝ Քրիստոսէն ետքը 2016՝ տեղի աւելցումը խորհրդանշան այս բառերով կը վերջանայ. «Մարհարոս Գործի Ընէնքի, եւ Գայուս, որդի Մեղեքեաստի, ցարդը (յաջած) Եգիպտոսի Աւգար թագաւորին հրամանաւ՝ եղած դեպքին նկատմամբ տեղեկութեան մը գրեցին. Բարդիս եւ Բուլիս, որ Եգիպտոսի գիւաններուն (Գժար) վերակացուներն են, տեղեկութեանն առին եւ իւր գիւանագրութիւնը (յաջած) քաղցին գիւաններուն մէջ գրին» (Hallier, *Նշեմ տեղ*, էջ 88 եւ 147): Նշեպէտ Գործի Ընէնքին որ Խորեոպտաւթեան ըստ բաւականի կը նմանի, վերջը կը կարգուէ. «Այս Գործիքը բոլոր թիւթի վրայ (լաւլալ), եւ Մարիթա եւ Անտարոս, Նաաորը (առլոթաթաթ), exceptores, էքէնթաթ» եւ գիւաններուն (լալ) լաւ մէջ գրինք, հոն որ գրուած են թագաւորին թիւթերը (լաւլալ) (Curetton, Ancient Syrian documents, էջ 100 եւ 61): Այս յիշատակարաններուն մէջ զուտ գրական բանաձեւէն զատ ուրիշ բան մը նշմարել չստ գիտարարն է:

⁴ Թէ թիւներն ընդ խորս գիւանին նաւաւը Մ. Խորենացի, Գ. 49:

⁵ Եւսեբիոս քահ. էր, *Ἐν τοῖς αὐτοῖς δημοσίοις γράveis*, տարին թարգմանեց. Ժալ 100 Ա), լաւլալալալալալ եւ. հայը զուտ առ քառ թարգմանեց. Է Կարգեւնէն խորհրդանշան անկէ ետքու մ առաւ ըլլալ:

⁶ Ափրիկանոսին՝ պիտիքն Եգիպտայի գիւաններուն երաշխաւորութիւնը մինչեւ Երուսաղ կը հասնի (տ. էջ՝ 98 ծանօթ 2) Երուսաղէն ետքը պիտի ունենանք «Ուրիպին (Ողիւմպին) քաւր՝ Հաւալ, ցարդ մեհնակայն պատմութեանց» (Մ. Խորեն. Բ. 101) երաշխաւորութիւնը, որ շատ մատուտ կը յիշեցնէ Սինայի «պատմութիւնք մեհնացը»:

մէջ կը համապատասխանէ Ա. գրքին՝ Թ. գլխուն, որուն մէջ կը պատմուի Մար Աբաս Կատինայի զարմանալի պատմութիւնը:

Մովսէս Խորենացի՝ Ափրիկանոսի անէն Եւսեբիոսի գրուածներէն կը ձանձնայ: Եկեղեցական պատմութեան առաջին գրքին մէջ, որմէ թիւ մ'ետքը պիտի տեսնենք թէ քինէ ընդարձակ փոխառութիւններ կ'ընեն Խորենացի, Ափրիկանոսի անունն երբեք անգամ կը յիշատակուի, եւ իւր մէջ նամանի՝ որ ամբողջովին յառաջ բերուած է, երկայն գլուխ մը կը կազմէ (Ա. Ե). թիւ մ'ետքը (Ձ. 11) իւր Ժամանակագրութիւնը եւ հինգ գրքերու բաժնուած ըլլալը կը յիշատակուի: Այս վերջին մանրամասնութիւնն Եւսեբիոսէ Ժամանակագրութեան՝ մէջ ալ կը գտնուի: Իսկ Յուստին Ափրիկանոսին գրքին վկանքը: Առաջինը՝ քանի մը յաջորդ գլուխներու համար, իւրօր իւր աղբիւր պիտի գործածուի: Կը խոստովանենք թէ երկրորդին համար՝ որուն անունը հոս շատ զարմանալի ձեւով՝ 3 կը ներկայանայ, բան մը չենք կրնար ըսել: Հիւսիսային թէկապտ Ժամանակագրութեան՝ մը կազմած էր, բայց կ'երևայ թէ Արեւելք ծանօթ չէր: Գուաշմիդ աւելի հակամէտ կ'երևայ կարծելու թէ Գաննիէն՝ գրոց Մեկնութեան վրայ է խնդրը: Կարծ ըսենք, որոշ քան մը չենք գիտեր այս մասին:

Հայոց Պատմութեան Բ. գրոց ԺԴ-ը գլխուն վրայ մեր գիտողութեանց վերջ շտուած, կ'ուզենք մանանկան կէտ մին ալ յիշատակել: Որ սակայն մեր խուզարկութեանց համար շատ կարեւոր է: Մովսէսի ընտրելն մէջ կը կարգաւոր. «Եղեսիս» որ է Ուռհայ: Այս վերջին Եղե-

սիայի ստորերէն (այս) անունն է՝ եւ՝ շատ մը հայ մատենագիրներ ըստ բաւականի յաճախ կը գործածեն: Ի բաց առեալ յիշատակարանի՝ մը տիպոսը, զոր Մ. Խորենացի յառաջ կը բերէ, եւ Աբգարի պատմութեան երկու մեծ աղբիւրներէն մէկը կը կազմէ, երբեք այս երկու անուններն այսպէս իրարու մերձեցած գործածուիլը չենք յիշել: Այս յիշատակարանով պիտի զբաղենք այժմ:

(Երանանքիւն)

ՈՒՍՈՒՄՆԱՅԻՐՈՒԹԻՒՆ ՓՈՒՍՏՈՍ ԲԻԻՉՆԵՐԻ ՊՇՄՈՒԹԵՆ

Բ.

Փառաւորի քանաքաղաք թիւսմայր Ծ. դայի հայերէն գրուածքներէ. — Անգար/ուր/թիւսմայր Ծ. դայի աղբիւրի վրայ. — Անտղիկ/ուր/թիւսմայր/անգար/ուր/թիւսմայր. — Հարաքմայր, առանդուր/թիւսմայր, յիսպիսմ տարր. — Նոյնիսմի ազգային ոգին. — Յզալաշտուր/թիւսմայր:

(Երանանքիւն Եւսեբիոս)

Այդէն Նորայր Բիւզանդացիին ցոյց է տուել, որ Փ. Ի հեղինակը Մ. Երեմիայի ձեռնարկութեան ժամանակ աղանի կ'ընելու պատմութիւնը յարմարեցնել է Եւսեբիոսի պատմութիւնը Փերիսոսի մասին: Մեզ համար հետաքրքրական լինելով գիտնալ, թէ արեւելք յուսմէն Եւսեբիոսից է օգտուել հեղինակը, թէ հայերէն թարգմանութիւնը՝ մէջ կը բերենք այդ հարաւոր երկուսիցն էւս:

ԵՆՍԵԲԻՈՍ. (Նկնիւն, պտմ.)

ՓԱՒՍՏՈՍ

«Եւսեբիոսի իրեն է զարմանք թուցեալ աղանի էւս եւս հանգիստ է Բիւզանդացիին հայերէն յարմարեցնել է Եւսեբիոսի պատմութիւնը Փերիսոսի մասին: Մեզ համար հետաքրքրական լինելով գիտնալ, թէ արեւելք յուսմէն Եւսեբիոսից է օգտուել հեղինակը, թէ հայերէն թարգմանութիւնը՝ մէջ կը բերենք այդ հարաւոր երկուսիցն էւս:

Չնայելով որ Փ. Ի հեղինակը Եւսեբիոսի անպաճաճ, գուցէ բնական գիպտածի պատմութիւնն ընդարձակել ու զարգացնել է այնու ամենայնիս: Եւսեբիոս հարաւոր մէջ յայտնի երեւ-

¹ Հրատարակ. Ա. գրք. Ա. էջ՝ 156:

² Այս խնդիրը (thèse) ապագայ ցանկի կարելի է անել առջ կը գրուէ հոս: Բայց ուրիշ անգամ՝ Մ. Խորենացի, Յովսէփոս պատմագրէն ըսած փոխառութիւններն ուսումնասիրած ասին կը գտնանք այս խնդիր: Քանի մը ստոր յաւակ ար. Բուսմանդի (Պարսկի գրք. Zeitseher Morg. Gesellsch. 2-րդ. 40, էջ 306 եւ յաջորդ) գիտնալով եւ հանդիմանելով պատմագրութեան ճշմարտութեան՝ կարծեցիք որ Մ. Խորենացի ուղղակի գործածած է Ափրիկանոսը. (N. de Khoren et les genealogies patriarcales, էջ՝ 19) Բայց ընտրելով վրայ ըսած մեր նորագոյն ճշմարտութիւններն փոխելով մեր կարծիքը:

³ Հիւսիսային պատմական է. արեւելք չիւ մը ետքը Մովսէսի համար մեր ըսելիքն իւր բաւը նմանութիւնն արեւ:

⁴ Gelzer, Sextus Julius Africanus, II, p. 1-28.

⁵ Մ. Խորենացի հայերէն պատմութեան արժանահատութեան վրայ, (Ապագայի գիտութեանց ժող. առաջ. տն. ընկերութեան տեղեկագրութեանց մէջ: Փիլիսոփ. պատմական Գրաս. 1876) էջ՝ 24. (Մանր գրութիւնը, III, 308):

⁶ Թուրքիայի, Թագաւորի եղբայր զարաքի՝ որ է յառաջիկայ Ուռհայ, որպէս Մանգոյ:

⁷ Զեմառեցի Ա. 37-38: